

MAHALLIY BUDJETLARNI MOLIVAVIY MABLAG‘LAR BILAN TA‘MINLASHDA TARTIBGA SOLUVCHI SOLIQLARNING O‘RNI

Turopova Nigora Xolmurod qizi

Termiz Davlat Universiteti erkin tadqiqodchisi

Annotatsiya: Agar, mazmunan olib qarasaq, biriktirilgan va tartibga soluvchi soliqlardan mahalliy budjetlarni moliyaviy boshqaruvdan asosiy maqsad bu mahalliy budjetlarning moliyaviy barqarorligini ta‘minlashga qaratilgandir. Mahalliy budjetlar barqarorligi ulardan qilinishi rejalashtirilgan xarajatlarni moliyalashtirish uchun yetarli mablag‘lar bo‘lishini taqozo etadi. Shu maqsadda ham tartibga soluvchi soliqlar orqali bu barqarorlikni ta‘minlash uchun moliyaviy munosabatlar yuzaga keladi, aniqroq qilib aytganda bu davlatning maxsus moliyaviy siyosati orqali ta‘minlanadi.

Kalit so‘zlar: Mahalliy budjet, moliyaviy mablag‘lar, biriktirilgan soliqlar, statistika, natija, tartibga soluvchi, davlat, mahalliy, moliya

Dunyoda moliya tizimining muhim tarkibiy qismlaridan biri bo‘lgan mahalliy moliya (budjetlar)¹ni shakllantirish, ularning mablag‘laridan samarali foydalanishni ta‘minlash masalalariga doimiy ravishda juda katta e‘tibor berib kelinmoqda. Zero, hayotga tadbiq etilayotgan davlat siyosatining muvaffaqiyati va aksincha, uning muvaffaqiyatsizligi hamda shularga mos ravishda hukumatning taqdiri, ko‘p jihatdan, ana shunga bevosita bog‘liq.

Yuqorida ko‘rib o‘tdikki mahalliy budjetlarning moliyaviy mablag‘larga bo‘lgan talabini ularga biriktirilgan soliqlar yetarlicha ta‘minlab bera olmaydi, ayniqsa tadqiqot ob‘ektimiz bo‘lgan Surxondaryo viloyatida bu ko‘rsatkich 50 foizga ham bormaydi. Dunyo amaliyotida mahalliy budjetlarning moliyaviy mablag‘larga bo‘lgan talabini qondirishning bir necha usullaridan keng foydalaniladi. Birinchisi bu ularga biriktirilgan soliqlarning turini oshirish, soliq tushumlari ko‘proq tushadigan soliqlarni mahalliy budjetlarga qoldirish orqali ularning moliyaviy mablag‘larini ko‘paytirish, ikkinchisi, mamlakatdagi budjet-soliq siyosatidan kelib chiqib, biriktirilgan soliqlar va yig‘imlarning stavkalarini har yili imkoniyatdan kelib chiqib oshirib borish va uning evaziga umumdavlat soliqlari bo‘yicha ayrim turlari bo‘yicha soliq stavkalarini tushirish, soliq imtiyozlarini oshirish tufayli o‘rtadagi muvozanatni tiklash, uchinchisi esa, har yiligi mavjud holatdan kelib chiqib, ayrim umumdavlat soliq turlari bo‘yicha mahalliy budjetlarga qoldiradigan qismi bo‘yicha taqsimotlar normalarni belgilash, ayrim soliq turlari bo‘yicha muayyan muddat mahalliy budjetlarga qoldirish, to‘rtinchidan, mahalliy budjetlarning moliyaviy barqarorligini ta‘minlash uchun mahalliy hokimliklarning moliyaviy huquqlarini kengaytirish, vaziyatdan moliyaviy siyosatning umumiy yo‘nalishlaridan kelib chiqib ayrim mahalliy yig‘imlarni joriy etishga ruxsat berish orqali yetarli mablag‘larni jalb qilishi amaliyoti mumkin.

¹ “Mahalliy budjet” tushunchasi xalqaro amaliyotda “munitsipalitetlar budjeti”, “kantonlar budjeti”, “provinsiyalar

O'zbekiston Respublikasi Budjet kodeksining 52-moddasida respublikamizda mahalliy budjetlarining daromadlarini shakllantirish tartibi va ularning daromad manbaini ikki guruhga bo'lgan. Unda birinchi guruh birlashtirilgan manbalar tizimi bo'lsa, ikkinchisi umumdavlat soliqlaridan ma'lum normativlar asosida mahalliy budjetlar moliyaviy mablag'lariga bo'lgan ehtiyojni qondirish maqsadida ularga qoldiriladigan soliq turlari ro'yxatini belgilab qo'yilgan. Ya'ni, foyda solig'i, jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i, aksiz solig'i, qurilish materiallari bo'yicha yer qaridan foydalanganlik uchun soliq tashqari aksiz solig'i, QQS kabilar ma'lum bir normativlar bo'yicha mahalliy budjetlar ixtiyorida qoldirilishi ko'rsatilgan.

Bundan tashqari mahalliy budjetlarga birlashtirilgan yig'imlar sifatida yuridik va jismoniy shaxslardan hamda chet ellik yuridik, jismoniy shaxslardan kelib tushgan qaytarilmaslik xususiyatiga ega bo'lgan moliyaviy mablag'lar, avtotransport vositalarini sotib olganlik uchun yig'im hamda O'zbekiston Respublikasi hududiga vaqtinchalik olib kirganlik uchun maxsus yig'imlar ham undirish belgilanganki, ular mahalliy budjetlarning birlashtirilgan yig'imlariga kiradi. Shuningdek, boshqa daromadlar deb nomlangan bir guruh moliyaviy manbalar ham borki, ular jumlasiga quyidagilarni keltirish mumkin: "Qoraqalpog'iston Respublikasi budjetiga, viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy budjetlariga yo'naltiriladigan davlat daromadiga o'tkazilgan mol-mulkni realizatsiya qilishdan tushgan tushumlar, belgilangan normativlar bo'yicha davlat aktivlarini joylashtirishdan, foydalanishga berishdan va sotishdan olingan daromadlar, davlat bojlari, yig'imlar, tovon pullari va jarima sanksiyalari, egasiz mol-mulkni, meros huquqi bo'yicha davlat ixtiyoriga o'tgan mol-mulkni, huquq bo'yicha davlat daromadiga o'tkazilishi lozim bo'lgan xazinalarni realizatsiya qilishdan tushgan tushumlar mahalliy davlat hokimiyati organlarining ulushi bo'yicha dividendlar (daromadlar) va qonunchilikka muvofiq boshqa daromadlar kiradi²".

1.1-jadval

Qoraqalpog'iston Respublikasi budjetining, viloyatlar hamda Toshkent shahar mahalliy budjetlarining daromadlari³ (mlrd so'm)

	Hududlar nomi	yillar				
		daromadlar				
		2020	2021	2022	2023	2024
	Qoraqalpog'iston Respublikasi	2 833,3	1 614,2	5 375,7	2 703,3	3 069,3
	Andijon viloyati	2 187,4	2 352,2	6 608,2	3 802,7	4 087,3
	Buxoro	2	1	4	3	4

² O'zbekiston respublikasi Budjet kodeksi 52-moddasi. <https://lex.uz/acts/2304138>.

³ O'zbekiston Moliya va iqtisodiyot vazirligi va Davlat soliq qo'mitasi ma'lumotlari hamda har yilgi Davlat budjeti qonunida tegishli ilovalari asosida muallif tomonidan tuzilgan.

	viloyati	142,3	935,4	463,1	817,2	232,4
	Jizzax viloyati	1 050,8	1 212,9	3 469,3	2 184,9	2 415,6
	Qashqadaryo viloyati	2 935,7	2 570,3	8 380,2	4 561,2	4 879,1
	Navoiy viloyati	1 353,6	1 535,8	2 993,6	2 993,6	2 904,1
	Namangan viloyati	2 016,5	1 970,6	6 613,3	3 713,4	3 564,7
	Samarqand viloyati	2 714,8	2 657,0	7 155,1	4 958,8	5 191,7
	Surxondaryo viloyati	1 741,6	1 754,7	6 291,2	3 042,3	3 104,5
0	Sirdaryo viloyati	751,1	745,7	2 492,3	1 406,1	1 502,1
1	Toshkent viloyati	2 582,9	3 009,8	5 866,2	5 866,2	5 668,0
2	Farg'ona viloyati	3 005,6	2 904,9	7 618,8	5 437,8	5 399,0
3	Xorazm viloyati	1 402,2	1 442,7	4 160,6	2 719,2	2 879,0
4	Toshkent shahri	3 556,1	4 068,6	7 739,3	7 739,3	9 163,3
	Jami	30 273,9	29 774,7	79 226,9	54 946,0	58 060,1

Ma'lumki, O'zbekiston Respublikasida tartibga soluvchi soliqlar orqali mahalliy budjetlarni moliyaviy mablag'larga bo'lgan ehtiyojlarini ta'minlashda har yili mahalliy budjetlarning daromadlari va xarajatlarining prognozlaridan kelib chiqib aniqlanadi. Shu boisdan Qoraqalpog'iston Respublikasi budjetining, viloyatlar hamda Toshkent shahar mahalliy budjetlarining daromadlarining tahlilini amalga oshiradigan bo'lsak, yuqorida keltirilgan 2.10-jadvaldan ko'rish mumkinki, mahalliy budjetlar daromadlari 2020 yil 30 273,9 mlrd so'm bo'lgan bo'lsa, 2024 yilda uning hajmi qariyb 2 barobarga oshib 58 060,1 mlrd so'm bo'lgan. Daromadlar hajmida aytish kerakki, bu yerda ayrim transfert to'lovlar masalan, tamaki, alkogol mahsulotlari, mobil aloqa xizmatlari uchun aksiz solig'i transfertlari bu ko'rsatkichlarda inobatga olmagan.

1.2-jadval.

Qoraqalpog‘iston Respublikasi budjetining, viloyatlar hamda Toshkent shahar mahalliy budjetlarining xarajatlari tahlili⁴ (mlrd so‘m)

	Hududlar nomi	yillar				
		xarajatlar				
		2020	2021	2022	2023	2024
	Qoraqalpog‘iston Respublikasi	2 833,3	2 915,6	3 874,2	5 375,7	5 147,3
	Andijon viloyati	2 803,6	3 228,8	4 741,6	6 608,2	6 001,1
	Buxoro viloyati	2 142,3	2 375,4	3 346,3	4 463,1	4 593,5
	Jizzax viloyati	1 499,0	1 702,9	2 551,8	3 469,3	3 304,2
	Qashqadaryo viloyati	3 693,8	4 147,6	5 534,3	8 380,2	5 806,2
	Navoiy viloyati	1 353,6	1 535,8	2 186,3	2 993,6	3 086,6
	Namangan viloyati	2 994,2	3 254,5	4 608,0	6 613,3	5 548,7
	Samarqand viloyati	3 036,6	3 759,7	4 963,8	7 155,1	6 780,2
	Surxondaryo viloyati	2 580,7	3 048,3	4 453,9	6 291,2	4 937,3
0	Sirdaryo viloyati	1 095,0	1 279,9	1 777,7	2 492,3	2 403,9
1	Toshkent viloyati	2 582,9	3 009,8	4 378,9	5 866,2	6 185,3
2	Farg‘ona viloyati	3 357,5	3 815,0	5 619,9	7 618,8	7 342,6
3	Xorazm viloyati	1 859,2	2 075,6	3 067,2	4 160,6	4 082,8
4	Toshkent shahri	3 556,1	4 068,6	6 044,7	7 739,3	9 677,2
	Jami	35 387,8	40 217,6	57 148,7	79 226,9	74 896,7

Ushbu keltirilgan 1.2-jadvaldan ko'rish mumkinki, mahalliy budjetlar daromadlari bilan xarajatlari o'rtasida farqlar mavjud bo'ladi. Bu xarajatlarda mahalliy budjetlar hisobidan so'ndiriladigan davlat qarziga xizmat ko'rsatish bilan bog'liq xarajatlarni inobatga olingan. Agar, tahlil qiladigan bo'lsak, mahalliy budjetlarning daromadlari bilan xarajatlari o'rtasidagi farq 2020 yilda 5 trln so'mga farq qilsa, 2024 yil bu ko'rsatkich 2024 yilda bu farq (74 896,7-58 060,1) 16,8 trln so'm bo'lgan. Bunday farqlar budjetlararo transfertlar bilan tartibga solinadi.

1.3-jadval.

O'zbekiston Respublikasining respublika budjetidan mahalliy budjetlarga ajratiladigan tartibga soluvchi budjetlararo transfertlar miqdorlari tahlili⁵

	Hududlar nomi	Yillar				
		2020	2021	2022	2023	2024
	Qoraqalpog'iston Respublikasi	0	1 301,4	1 518,0	2 672,4	2 078,0
	Andijon viloyati	2 616,	876,7	1 682,3	2 805,5	1 913,8
	Buxoro viloyati	0	440,0	442,3	645,9	361,1
	Jizzax viloyati	448,2	490,0	824,6	1 284,4	888,6
	Qashqadaryo viloyati	758,1	1 577,3	2 051,3	3 819,0	927,1
	Navoiy viloyati	977,7	1 284,0	1 704,8	2 899,9	182,5
	Namangan viloyati	321,8	1 102,7	1 008,0	2 196,3	1 984,0
	Samarqand viloyati	839,1	1 293,6	1 987,0	3 248,9	1 588,5
	Surxondaryo viloyati	343,9	534,3	673,2	1 086,2	1 832,8
0	Sirdaryo viloyati	448,2	1 301,4	1 518,0	2 672,4	901,8
1	Toshkent viloyati	0	0	0	0	517,3
2	Farg'ona viloyati	351,9	910,1	1 377,4	2 181,0	1 943,6
3	Xorazm viloyati	457,0	632,9	846,6	1 441,4	1 203,8

⁵ Ўзбекистон Молия ва иqtисодиёт вазирлиги ва Давлат солиқ қўмитаси маълумотлари ҳамда ҳар йилги Давлат бюджети қонунида тегишли иловалари асосида муаллиф томонидан тузилган.

4	Toshkent shahri	0	0	0	0	513,9
	Jami	5 113,9	10 443,0	14 115,6	24 280,9	16 836,6

Ushbu keltirilgan jadvalda O‘zbekiston Respublikasining respublika budjetidan mahalliy budjetlarga ajratiladigan tartibga soluvchi budjetlararo transfertlar miqdorlari tahlili keltirilgan bo‘lib, qayd etish joizki, 2024 yilda tamaki, alkogol mahsulotlari, shu jumladan pivo (import orqali kirgan mahsulotlardan tashqari) hamda mobil aloqa xizmatlari uchun aksiz solig‘i bo‘yicha tushumlari hisobidan ajratiladigan mablag‘lar bo‘yicha respublika bo‘yicha 6 231,1 mlrd so‘m ajratilgan. 2020 yilda tartibga soluvchi budjetlararo transfertlar miqdori 5113,9 mlrd so‘m ajratilgan bo‘lsa, mahalliy budjetlardan qilinadigan xarajatlar oshib borishi va inflyatsion bosimlar hisobiga ajratiladigan budjetlararo transfertlar 2024 yilga kelib 3 barobardan ortiq miqdorda rejalashtirilgan va 16 836,6 mlrd so‘m ajratilgan.

Qayd etish joizki, budjetlararo transfertlar bo‘yicha so‘rovlar o‘zgarib turishi mumkin, agar, mahalliy hokimliklarning o‘z tashabbusiga ko‘ra qo‘shimcha tadbirlar amalga oshirilsa, u holda ularni moliyalashtirish mahalliy budjetlarining qo‘shimcha manbalari hisobidan amalga oshiriladi. Agar, mahalliy hokimliklarning faoliyatiga tegishli bo‘lmagan tadbirlarni amalga oshiradigan bo‘lsa daromadlarning prognoz ko‘rsatkichlari 5 foizdan ortiq miqdorga bajarilmagan taqdirda mahalliy hokimliklar budjetlararo transfertlar miqdorini oshirish yuzasidan so‘rov qilishga haqli bo‘ladi, shuningdek, ularning faoliyatiga bog‘liq bo‘lmagan holda bajarilmay qolish ehtimoli yuzaga kelganda budjet daromadlari turlarining prognoz ko‘rsatkichlari aniqlashtirilgan holda farq summa boshqa daromad manbalari yoki respublika budjeti hisobidan qoplanashi mumkin.

Ma‘lumki, har yiligi davlat budjeti qonunida, masalan 2024 yilgi uchun bunday qonunda mahalliy budjetlar qilinadigan xarajatlar turi ko‘rsatib o‘tilgan bo‘lib, ular quyidagilardir: “Soliq qo‘mitasining hududiy organlarini saqlash xarajatlari, sud boshqaruvchilarining mehnatiga haq to‘lash bilan bog‘liq xarajatlar, viloyatlar va Toshkent shahri, tumanlar va shaharlardagi Xalq qabulxonalarini saqlash xarajatlari” mahalliy budjetlardan moliyalashtirilishi ko‘rsatib o‘tilgan, bunday xarajatlarning ortib borishi esa, budjetlararo transfertlar miqdoriga bo‘lgan talabni ham oshiradi.

Shuningdek, mahalliy budjetlarning tartibga soluvchi soliqlar bo‘yicha tushumlarni ko‘paytirishning zarurligi ulardan doimiy qilinadigan xarajatlarning dinamik o‘sib borishi ham ta‘sir qiladi. Chunki, ular mahalliy budjetlardan doimiy qilinadigan xarajatlarni tavsiflaydiki, ularni moliyalashtirish mahalliy budjetlarning mablag‘lari yetmaydi.

Umumiy xulosa sifatida aytish mumkinki, mahalliy budjetlarning daromadlarini shakllantirishda tartibga soluvchi soliqlar hozircha asosiy daromad manbai sifatida rol o‘ynamoqda, bulardan tashqari soliqsiz to‘lovlar ham katta fiskal ahamiyatga egadir. Ayniqsa, ushbu holat Surxondaryo viloyatida tartibga soluvchi soliqlarning roli yanada yuqoridir. Bu esa, mahalliy budjetga biriktirilgan soliqlarning rolini oshirib borishni taqozo etadi, qachonki, biriktirilgan soliqlarning roli yuqori bo‘lsa, mahalliy budjetlarning moliyaviy salohiyatining yuqoriligidan dalolat beradi. Demak, mahalliy budjetlarning

biriktirilgan va tartibga soluvchi soliqlarning rolini oshirish uchun ularda budjetlararo munosabatlarni to'g'ri yo'lga qo'yishni va mahalliy budjetlarning biriktirilgan soliq'larga ta'sir qiluvchi omillarni alohida tadqiq etishni taqozo etadi. Shuni ta'kidlash kerakki, dunyo amaliyotida gibril soliq tizimi aksariyat davlatlarda qo'llaniladiki, bu hali biriktirilgan va tartibga soluvchi soliqlar tizimi ahamiyatli ekanligidan dalolat beradi. Bu gibril soliq tizimlari ham biriktirilgan, ham tartibga soluvchi elementlarni o'z ichiga oladi, hukumatlar byudjetlarni muvozanatlash, muayyan xatti-harakatlarni rag'batlantirish yoki asosiy tarmoqlarni moliyalashtirish uchun turli soliq vositalaridan foydalanishga imkon yaratadi. Bunday soliqlarning samaradorligi ularning belgilangan maqsadlarga erishish uchun qanchalik to'g'ri ishlab chiqilganligi va amalga oshirilishiga ham bog'liq bo'ladi, bugungi kunda mahalliy budjetlarni tartibga soluvchi soliqlar orqali tartiblash mexanizmlarini qaytadan isloh qilish kerak, buning uchun esa, har bir hududning moliyaviy salohiyati va moliyaviy resurs'larga bo'lgan ehtiyoj balansini o'rta va uzoq muddatga ishlab chiqish maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Mirziyoev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz . – T.: “O‘zbekiston” NMIU, 2017. – 488 b.
2. Mirziyoev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. –T.: “O‘zbekiston”, 2017. – 104 b.
3. O‘zbekiston Respublikasining 2013-yil 26-dekabrdaqi “Budjet kodeksi”.Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 27.07.2018-y., 03/18/488/1579-son.
4. O‘zbekiston Respublikasining 2018-yil 9-apreldaqi “Davlat xaridlari to'g'risida”gi Qonuni. Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 10.04.2018 y., 03/18/472/1050-son.
5. O‘zbekiston Respublikasining «Mahalliy davlat hokimiyati to'g'risida»gi Qonuni. 1993 yil 2 sentabr.
6. O‘zbekiston Respublikasining «2024 yil uchun Davlat budjeti to'g'risida»gi Qonuni. 2023 yil 20 dekabr.
7. Vahobov A., Qosimova G. Davlat moliyasini boshqarish. O'quv qo'llanma. - T.: Iqtisod-moliya, 2008. -287b.;
- 8 Vahobov A., Malikov T. Moliya. Darslik. – T.: Noshir, 2011. – 712 b.